

JOHN BJÖRKMAN

Healing Springs and Haunted Woods

Sacred sites of folk belief and spatial order
in Southwest Finnish village societies

*Lectio praecursoria*¹

Vad kan en plats, en naturplats, ha för betydelse?

I en skog på Lojoöns södra sida växer en ek, kallad Paavolaeken. Eken gjordes känd av Antti Huttunen som driver den populära utflyktsbloggen Retkipaikka. I sitt blogginlägg om Paavolaeken från 2014 spekulerar Huttunen om eken kunde vara ett gammalt heligt träd, men konstaterar att han inte kunnat hitta något belägg för detta. Samtidigt konstaterar Huttunen följande: ”Å andra sidan överöstes jag av en helig stämning på platsen, så jag skulle inte förundra mig över om även andra upplevt detsamma” (Huttunen 2014). Paavolaeken har sedermera blivit ett mycket populärt besöksobjekt. Man kunde t.o.m. säga att människor vallfärdar till den.

1 John Björkman disputerade för doktorsgraden vid ämnet nordisk folkloristik den 22 november 2024 vid Åbo Akademi med avhandlingen *Healing springs and haunted woods: Sacred sites of folk belief and spatial order in Southwest Finnish village societies*. Som opponent fungerade docent Sonja Hukantaival, Åbo universitet och som kustos professor Lena Marander-Eklund.

Eken har blivit så välbesökt, att ett stängsel lagts upp kring det för att skydda trädets omgivning från slitage. En sökning efter hashtaggen ”paavolantammi” på Instagram ger idag över 5000 träffar, vilket fungerar som ett mått på platsens popularitet.

Paavolaekens fall berättar oss framför allt två saker. För det första, att det i vårt samhälle idag finns ett klart begär efter heliga naturplatser och för det andra, att det finns en allmän kännedom om att vi i vår kultur förr haft en tradition av att helga platser i naturen, men eftersom ingen längre vet var de finns, skapas det nya.

Det första stegen till den avhandling som presenteras här idag har tagits genom en enkel vilja att ta reda på den frågan – var finns de naturplatser, som förr ansetts som heliga?

Hur kan man då ha hållit naturplatser som heliga, då vårt samhälle varit kristet i över 800 år, och heliga naturplatser inte direkt tillhör kristendomen? Vid sidan av organiserade religioner finns det ändå samtidigt också andra, mindre organiserade, men ändå kulturellt betingade, sätt att tro. Denna form av tro, som ofta kallas för folktro, utgår inte från heliga skrifter, och har vanligen inte heller någon utnämnd religiös elit som skulle uttala sig om hur tron skall utövas. I stället formas den av lokala samhällen, anpassat till deras egna kulturella behov. Folktron handlar ofta om det underliga och övernaturliga, men likväl om hur världen, livet och samhället fungerar och struktureras. Folktron lånar och påverkas visserligen av organiserade religioner, men följer ändå sin egna logik, som dock inte alltid är konsekvent eller enhetlig. Folktron tenderar till exempel att välja ut vissa föremål, tider eller platser och ladda dem med en särskild betydelse, som kan beskrivas som helighet. Många slags platser utmärks som heliga i den finländska folktron. Det kan handla om byggnader, eller delar av byggnader, som t.ex. bastun, rian, det bakre hörnet i stugan, eller naturligtvis kyrkan och kyrkogården, vilka i folktron får en säregen betydelse. Bland arkiverade trosberättelser från 100–150 år tillbaka hittar vi också rikligt med berättelser om naturliga platser i terrängen – t.ex. källor, sjöar, berg, flyttblock och träd – som beskrivs som särskilda och laddade och alltså kan uppfattas som heliga. De har t.ex. ansetts besitta överna-

turliga krafter, vara bebodda av övernaturliga väsen, vara potentiellt farliga, och man har ofta förhållit sig till dem genom rituella handlingar och förbud. Dessa heliga, eller laddade naturplatser, är objektet för denna studie.

Tidig finsk folkloristik hade också ett stort intresse för heliga naturplatser. Detta gällde framför allt Kaarle Krohn, som ofta anses vara en förgrundsgestalt inom disciplinen och som också var en central drivkraft i insamlandet av folklore kring början av 1900-talet. Intresset för heliga naturplatser spred sig småningom även till andra discipliner – främst religionsvetenskap, arkeologi och senare även lingvistik.

Denna tidiga skola var ändå rätt driven av en iver av att kunna finna en ursprunglig finsk eller finsk-ugrisk religion, varför den senare kritiserats. Siktet låg klart i förhistorien, emedan den folklore om heliga eller övernaturliga platser som insamlats på 1800- och 1900-talen sågs främst som fragmentariska kvarlevor, spillror av något som en gång i tiden hade varit ”helt”. Den tidliga och samhälleliga miljö varifrån folkloren dokumenterats sågs som mindre intressant. Kanske låg den för nära. Denna tidiga forskning präglades även av ett geografiskt perspektiv. Detta geografiska tillvägagångssätt tjänade samma syfte som tidigare angivits. Genom breda jämförelser regioner och länder emellan försökte man spåra kulturformernas spridning och eventuellt finna deras tilltänkta ursprung.

Jag har i min undersökning i stället fäst blicken på den tidsperiod som Krohn och hans gelikar såg som sekundär. Om ändå den absoluta majoriteten av berättad folktro vi har tillgång till upptecknats på 1800- och 1900-talen, är det inte den tidsperioden och dess samhällen vi då i första hand borde undersöka? Som flere senare tiders forskare har påpekat, har folktron alltid en roll och funktion inom det kulturella systemet det existerar i. Jag har med andra ord fokuserat på den tidsperiod som uppteckningarna representerar, alltså ett relativt närliggande förflutet. Och jag har valt att göra det med fokus på platser. Inte platser ur ett allmänt sväpande eller fenomenologiskt perspektiv, utan specifika, individuella, identifierbara

platser, för att kunna spåra folkloren tillbaka till den rumsliga och materiella kontext som den anknyter till.

För att göra detta har jag gått igenom ungefär 600 upptecknade sägner som handlar om platsrelaterad folktro från landskapet Egentliga Finland. Ur dessa ca. 600 uppteckningar har jag hittat referenser till ungefär 250 individuella platser. Av dessa har jag lyckats lokalisera 120 stycken och besökt 116 på plats. På bildspelet i bakgrunden ses fotografier på många av dessa. Ett av syftena har varit att undersöka vad kan *platser* förknippade med folktro berätta om själva folktron? Går det att hitta nya mönster, som förblir osynliga för den som bara undersöker texterna i arkiven?

Jag har även valt att fokusera på sydvästra Finland, eftersom detta område ofta negligerats i folkloristisk forskning. Den finska folkloristikens fokus har traditionellt legat i öster; i Karelen, Ingermanland och de östfinska trakterna. Särskilt sydvästra Finland har ansetts vara den del av landet som starkast påverkats av västlig kultur, och därför ansetts mindre intressant. En undersökning med fokus på sydvästfinsk folktro kan därför idag erbjuda intressant jämförelsematerial till tidigare forskning, men också bredda våra uppfattningar om den finländska – och nordiska – immateriella folkkulturen.

Ett centralt perspektiv jag använt mig av är att fokusera på folktrons förankring i samhälle och rum – vems kollektiva tro uttrycks i sägnerna, vems heliga platser är det det handlar om och var i det samhälleliga rummet finns de? Jag har här fäst min blick på byn som samhälle. I västra Finland har byn haft en särskilt viktig roll som både social och geografisk enhet. Ända sedan medeltidens början har samhället varit indelat i byar, som också var de främsta markägande enheterna fram till Storskiftet vid 1700-talets slut. Byarna framträder också kraftigt i de sägner som jag undersökt. De har klart varit betydelsefulla samhälleliga referenser för berättarna.

Byn bör alltså betraktas både som ett samfund och ett rum. Inom båda dessa aspekter har byarna varit uppordnade enligt vissa principer och efter en viss ordning. Inom bysamfundet har alla haft vissa sociala positioner; bönderna, husmödrarna, tjänstefolket,

barnen, mm. Inom byns rum råder likväl en ordning, som följer ett visst mönster: vi har en bykärna där gårdarna står, ett öppet odlingsfält med åkrar och ängar som omger bykärnan, och som ofta är synliga direkt därifrån. De öppna fälten kantas av skogar och allt detta korsas av vägar. Någonstans bland med skogarna och fälten löper osynliga linjer, gränser, som skiljer åt den ena byns utrymme från grannbyns, den ena gårdens åkrar från den andras. Dessa osynliga linjer är särskilt intressanta eftersom de uppfattats enbart av dem som bott i de närliggande byarna, och varit oerhört viktiga för dem, emedan de är relativt osynliga för andra.

Det är inom detta ramverk jag ser på folktron och dess heliga platser – inom sitt egna samhälles interna geografi. För att förstå denna interna geografi har jag använt mig av historiska byakartor, främst skifteskartor, som avslöjar mycket av den osynliga ordning som finns inom en by.

Att lokalisera heliga platser på dessa kartor och jämföra deras lägen med varandra visar att det heliga i folktron har en klar koppling till det lokala samhällets sätt att skapa intern ordning – både rumsligt och socialt. Ett av de centrala upptäckterna är att det heliga i folktron ofta finns vid samfundens, framför allt byarnas, gränser. De markerar alltså ett samhälles utsträckning gentemot ett annat samhälle. Om invånarna i båda byarna respekterar platsens helighet, uppehålls samtidigt en samhällelig fred kring gränsen.

I folktron befolkas de heliga platserna ofta av övernaturliga väsen. Dessa väsen har en roll i att upprätthålla den rumsliga och samhälleliga ordningen genom att varna om eller bestraffa brott mot den. Vid Kärmjärvi träsk i Bjärnä dyker Djävulen upp i sin svarta vagn med yxa i handen och ropar med en grym röst, då någon olovligt flyttat på en råsten. Tomtgubben på Virvelängsberget i Pargas delar ut örfilar åt unga pojkar som om nätterna gett sig ut på friarefärder. Båda av dessa fallen exemplifierar brott mot den samhälleliga ordningen, eller hot om detta. En olovligt flyttad råsten utgör ett allvarligt brott inom byarnas rumsliga ordning, vilket förorsakar en skrämmande djävul med yxa i hand att uppenbara sig. En ung

pojke på nattlig friarefärd har kanske inte ännu ställt till det, men hans handlingar medför en fara – därför räcker det med en örfil.

Men heliga platser har också använts till att utmana den rådande sociala ordningen. Bland annat har byarnas ungdomar samlat sig till ostyriga och stökiga sammankomster vid heliga källor – belägna i skogar strax utanför synhåll från byakärnorna – och böndernas auktoritet. Även om sådana sammankomster trotsat den etablerade sociala ordningen, kan de samtidigt ses som rituella handlingar som bidrar till att uppehålla platsens status som helig.

Allt sådant ritualiserat helgande av utvalda platser har inte heller utförts av lokala grupper. En del av platserna, belägna vid marknadsvägar, har rituellt hedrats av ofta långväga resenärer på väg till marknaden. Till exempel stenen Maisu vid Tavastländska oxvägen i utkanterna av Lundo skulle kramas av resenärer som var på sin första marknadsresa, emedan ön Kyrkherren på sjövägen från Pargas till Åbo skulle hälsas genom att lyfta på hatten.

Även om de berättelser som undersökts vid första anblick kan ge intrycket att traditionen känt till urskiljbara typer av heliga platser, till exempel de nyss nämnda färdstenarna, visar sig dock helhetsbilden vid noggrannare granskning vara rätt rörig. Samma plats kan anknytas till mycket varierande motiv.

Fältbesök till heliga platser avslöjar en annorlunda helhet. Oberoende av hur platsen beskrivs i folklören – som en helig källa, en ritualiserad sten eller en backe bebodd av en tomtgubbe – tenderar alla dessa platser att uppvisa liknande element i terrängen. Även gällande deras lägen i byns rumsliga ordning verkar platser anknytna med all slags folktro följa mer eller mindre samma tendenser. De tenderar att finnas vid bya- och sockengränser, vid vägar, och oftare i en skog i närheten av byakärnan än mitt i byn.

Avhandlingen visar, att det finns utforskat potential i ett geografiskt tillvägagångssätt inom folkloristiken. Att undersöka folktrons platser inom ett samhälles interna geografi avslöjar mönster i hur det övernaturliga placerats och att det har en koppling till samhäl-

lets rumsliga ordning. Terrängbesöken å sin sida avslöjar, att uppfattningar om det övernaturliga tenderar att dras till vissa typer av drag i terrängen. Det finns alltså mycket man kan upptäcka genom en plats.

Källor

Huttunen, Antti 2014. ”Paavolan tammi – onko tässä Suomen kaunein puu?” Retkipaikka.fi <https://retkipaikka.fi/onko-tassa-suomen-kaunein-puu/>